

CHYSTÁ SE SKUTEČNĚ REVOLUCE VE VĚDECKÉM PUBLIKOVÁNÍ, ANEB JAK POKRAČUJE „OPEN ACCES“?

JAROSLAV ŠILHÁNEK

Vysoká škola chemicko-technologická, Technická 5,
166 28 Praha 6
Jaroslav.Silhanek@vscht.cz

Už delší dobu se vědci setkávají s pojmem „Open Acces“ (OA) vyvolávající lákavou představu, že publikované vědecké články budou volně dostupné na síti bez ohledu na to, zda daná vědecká instituce, na které vědec pracuje, daný časopis předplácí či nikoliv. Dnes už samozřejmý přístup k vědeckým publikacím v elektronické formě prostřednictvím sítě takovým představám velmi nahrává, ale už není tak zřejmé, jak toho dosáhnout. Následující článek se pokouší sumarizovat představy a současný stav jejich naplnění, i s ohledem na to, že různé návrhy aktivity v tomto směru představují poměrně velmi zásadní zásahy do stávající praxe s ne vždy jasnými a domyšlenými důsledky.

Co je „Open Access“ ?

Za projektem OA stojí zřejmě celá řada impulsů, počínaje dlouhodobou nespokojeností se stoupajícími cenami předplatného časopisů a jejich stále větším a větším počtem, s důsledkem, že udržování předplatného potřebného souboru titulů je už mimo finanční možnosti i velmi bohatých institucí. Přejít na elektronické formy pak otevřel cestu k tomu, aby bylo možné uvažovat o reálných možnostech řešení této, tak zvané „Journal crisis“. První konkrétní návrh a koncepce byla vyhlášena pod hlavičkou Open Society Institute v únoru 2002 jako tzv. Budapešťská deklarace¹. Následovalo obdobné prohlášení z konference věnované této problematice v Bethesdě² v USA a konečně v říjnu 2003 při příležitosti Conference on Open Access to Knowledge in the Science and Humanities v Berlíně byla přijata v zásadě velmi podobná Berlínská deklarace³.

Tyto deklarace a i řada dalších, se v klíčových bodech prakticky shodují a zdůrazňují dosažení takového stavu, kdy vědecké články budou volně k dispozici na Internetu bez omezujících požadavků na přístupová hesla, nutnosti bezprostřední finanční úhrady a současně s možností stahování textu, jeho vtištění, kopírování a dalšího šíření a využívání k vědecké práci za samozřejmého předpokladu důsledného a korektního citování původního autora či autorů. Důležitým aspektem je zachování autorských práv skutečnému autorovi, který by nebyl nucen je převádět na vydavatele. Koncepce OA současně respektuje fakt, že realizace celého procesu zveřejnění vědecké publikace včetně samozřejmého rigorózního recenzního řízení vyžaduje finanční náklady, které ale mají být výrazně nižší než je jejich současná úroveň. Pro naplnění cílové vize dekla-

race navrhuji v zásadě dva kroky. Jednak zahájení vydávání nových vědeckých časopisů, které se budou orientovat na dosažení výše uvedených principů volného přístupu a jednak aby akademické, státní nebo i soukromé instituce udržovaly a provozovaly repositáře, na které by vědci dobrovolně nebo i povinně posílali své jakkoliv vydané práce nebo i další vědecké dokumenty. Jednalo by se tak *de facto* o repositáře, kde by byly dostupné vědecké články na základě autorského copyrightu, který není převeden na vydavatele včetně zachování určité ochranné doby, např. 1 nebo ½ roku v zájmu ochrany investic vydavatelů do edičního procesu. Stručně řečeno, nejedná se o nic jiného, než o jiný obchodní model, kde místo toho, aby vydavatel nejdříve vložil své prostředky do vydávání časopisu a vložené prostředky získal zpět formou předplatného, budou veškeré náklady na zveřejnění vědecké práce uhrazeny předem.

Je evidentní, že celá záležitost vyvolává řadu otázek, důsledků a souvislostí. Zmíňme se alespoň o některých:

- Jedná se výhradně o elektronický síťový přístup, z čehož logicky plyne předpoklad ukončení vydávání tištěných verzí vědeckých časopisů.
- Klíčový předpoklad spočívá v tom, že náklady na vydávání budou výrazně nižší než současná forma předplatného.
- Deklarace OA *a priori* nepředpokládají, že náklady bude hradit vědec a počítají s různou, převážně institucionální formou financování, hlavně dotačního charakteru.
- Protože ale náklady na OA budou výrazně nižší, neměla by být úhrada touto formou zásadním problémem, náklady by tedy měly nést univerzity a grantové agentury, které by udělené granty navýšily o náklady na zveřejnění.
- Výhodou bude volný přístup kdekoliv a pro kohokoliv prostřednictvím sítě, a to okamžitě po standardním recenzním řízení, protože veškeré náklady na vydávání, resp. zveřejnění už budou uhrazeny a zveřejnění nebude blokováno copyrightem převedeným na vydavatele.
- Je zřejmé, že takový krok výrazně zasahuje do současné praxe a bude vyžadovat jednání jak s komerčními vydavateli, tak i vědeckými společnostmi, pokud vydávají své časopisy.
- Místo umístění na institucionální servery je pochopitelně mnohem efektivnější umístění na centrálně spravované repositáře, vzorem pro tuto koncepci byl zřejmě PubMed, uložení právě na tento server (repositář) je dnes vyžadováno od příjemců grantů americké NIH.
- Budou-li veškeré náklady na zveřejnění vědecké práce uhrazeny sice předem, ale až po rigorózním recenzním řízení, znamená to, že náklady na nevydané práce

nebudou vůbec uhrazeny, resp. musí je uhradit práce přijaté. V klasickém modelu jsou rozprostřeny do celkových nákladů.

Podobných nepřilíš jasných důsledků a otazníků může být pochopitelně daleko více.

Jak se představy OA naplňují?

Komerční vydavatelství poměrně brzy po vyhlášení OA koncepce nabídla možnost publikovat libovolný článek jako OA, tedy okamžitou volnou dostupnost v zásadě bez nutnosti převedení autorských práv na vydavatele, ovšem pokud autor uhradí částku kolem 3000 USD. Není asi překvapující, že této možnosti zatím není příliš využíváno. I když tato částka na první pohled většinu vědců šokuje, detailnější rozbor publikačních nákladů ukazuje, že není úplně nesmyslná. Stačí si představit že standardní vědecký časopis má 12 čísel do roka s průměrem 15–20 článků na číslo, což znamená každý měsíc připravit číslo k tisku (nebo k umístění na síť) včetně administrace, různé úrovně editace až po definitivní formu, organizace recenzních řízení, komunikace s autory, tedy nutnost zaměstnávat několik plně placených zaměstnanců s vyšší kvalifikací a už jenom jejich mzdové náklady povedou k odhadům řádově stovky až tisíce dolarů na článek. Už velmi výrazný nárůst předplatného vedl k řadě ekonomických studií^{5,6}, které sice zdůrazňují široké spektrum nákladů, ale více či méně se shodují na nákladech řádově 1000 až 4000 USD s odchylkami na obě strany.

Podstatnější je skutečnost, že představy o výrazném snížení publikačních nákladů při koncepci OA se příliš nenaplnily. Můžeme se podívat na situaci dnes pravděpodobně nejprestižnějšího projektu podporujícího OA, což je série nových časopisů publikujících výhradně touto formou označovaných jako Public Library of Science⁷, která se stala populární pod akronymem Plos. Prvním titulem byl v r. 2003 Plos Biology následovaný v r. 2004 titulem Plos Medicine. V červenci 2010 existovalo už celkem 7 časopisů v této sérii, s velmi úctyhodnými IF, v případě obou uvedených 12,9 a 13,05. Kdo zatím nezkusil v tomto časopise publikovat, bude možná překvapen, že za otištění je požadován značně vysoký poplatek, pro Plos Biology a Plos Medicine je to 2900 USD⁵, u ostatních pak 2250 USD a „nejlacinější“, Plos ONE 1350 USD (údaje červenec 2010). Asi nepřekvapí, že výše poplatků dobře koreluje s hodnotou IF. Pro chemii jsou OA časopisy zatím spíše výjimečné, příkladem je ve Švýcarsku sídlící společnost MDPI (Molecular Diversity Preservation International), které vydává OA časopisy Molecules, Sensor, Entropy a řadu dalších. Ale i zde jsou požadovány částky kolem 1500 CHF (+ 250 CHF na povinnou jazykovou korekturu). Dodejme ale, že z celkem vydávaných cca 40 titulů jen 4 mají IF a právě u nich je požadována uvedená výše poplatků. Podobná data a finanční požadavky nalezneme u řady dalších OA časopisů nebo projektů, v r. 2009 publikovaná zpráva⁶ uvádí čísla v rozmezí 1200–3000 USD, v případě časopisu Cell pak 5000 USD.

Pokusy o uzákonění koncepce OA

Z faktu, že nepochybně velmi významný podíl vědeckého výzkumu je financován z veřejných prostředků, tedy z peněz daňových poplatníků, vyplývá i jistý politický rozměr koncepce OA, tedy nároku na volný přístup. Tento aspekt je hlavně zdůrazňován v USA, kde má jistou oporu v ústavě a vedl již v r. 2003 k podání návrhu zákona požadující povinné zveřejňování výsledků výzkumu financovaného z federálních prostředků, který ale neprošel. Přesto ale snahy o prosazení podobného zákona pokračují a v současné době v americkém kongresu jsou projednávány dva návrhy zákonů, jeden požadující povinné zveřejňování publikací a druhý, který má takovým snahám zabránit. Analogická snaha prosadit povinnost zveřejňovat vědecké výsledky financované z veřejných prostředků zákonem na půdě britského parlamentu v r. 2005 neuspěla. Podle názoru znalců je naděje na prosazení podobných zákonů malá, což ale nebrání, aby grantové agentury nezačlenily povinnost co nejdříve umožnit co nejširší přístup k publikovaným výsledkům do podmínek udělení grantu. Je to především americká National Institution of Health (NIH), která kategoricky požaduje, aby výsledky touto agenturou podporovaných projektů byly zveřejňovány formou OA a po řadě sporů od r. 2009 jednoznačně podmiňuje udělení grantu přijetím podmínky, že výsledky budou do 1 roku zpřístupněny na PubMedu. Ke stejnému kroku přikročila grantová agentura Wellcome Trust, ovšem s tím, že navýší udělený grant o náklady na OA v případě, že práce bude touto formou publikována u vydavatele, se kterým Wellcome Trust uzavře dohodu. Další grantové agentury ale s podobným krokem evidentně nespěchají, pouze zdůrazňují, že je možné grantové prostředky použít na OA formu zveřejňování výsledků.

Jaký další vývoj lze očekávat?

Frustrace z rozporu mezi evidentními možnostmi současných informačních technologií a v zásadě administrativními překážkami v přístupu k výsledkům vědecké práce určitě povedou k pokračujícím snahám o řešení. Budiž ale řečeno, že oproti praktické zkušenosti vědců v době vyhlášení výše uváděných OA deklarácí, je dnes situace výrazně odlišná v tom smyslu, že plné texty vědeckých článků jsou „volně“ přístupné v překvapujícím množství a několik nedávno zveřejněných dotazníkových akcí ukázalo, že velká část vědců je s dosaženým stavem naprosto spokojena. Není to ale evidentně výsledek koncepce OA, ale hlavně důsledek vydavatelské politiky umožňující vzájemného sdílení vědeckými institucemi (neziskovými) předplácených elektronických verzí periodik na základě vytvořených konsorcií a také nabídky přístupu k velkým souborům periodik za výhodné předplatné. Vědec zpravidla nepozná a také ho to pochopitelně nezajímá, proč se plný text daného článku otevře a proč ne⁷.

Největší roli bude hrát logický nárůst počtu vědců a výsledků jejich práce, což povede k další poptávce po

publikačních možnostech, na kterou bude reagovat nabídka. Už dnes je počet vědeckých časopisů i jenom těch, které snesou přísnější kritéria, takový, že ani velmi bohatá univerzita by si nemohla dovolit je předplácet jako soubor individuálních předplatných. Otočení finančních toků o 180 stupňů vypadá lákavě, ale muselo by být realizováno v jeden moment (asi jako změna jízdy vlevo na změnu jízdy vpravo). Jinak je evidentní, že koncepce OA vede k situaci, kdy budou vedle sebe existovat dva principy kompenzace nákladů na vědecké publikování. Jednak přímo hrazený OA, ale současně i stávající předplatné, které nebude možné výrazněji snížit, dokud velká většina periodik nebude OA. Neboli zavádění OA bude znamenat po jistou dobu zvýšené a nikoliv snížené náklady. A ještě daleko závažnější je otázka péče o uchování zveřejněných vědeckých publikací. V případě tištěných verzí to byla přirozená role vědeckých knihoven. Elektronické verze zůstávají dnes na serverech vydavatelů, a i když stále hovoříme o „předplatném“, jedná se ve velké většině jen o právo přístupu v daném roce a do kratšího či delšího období v minulosti a nikoliv o trvalé vlastnictví. Dřívější vlastnictví reprezentované svazky na regálech knihoven znamená dnes vlastnictví virtuální, a to jen těch časopisů, které univerzity jmenovitě předplácejí, resp. které byly předpláceny v minulosti jako tištěné. Přístup do velkých souborů hlavních vydavatelů vědeckých časopisů (Elsevier, Wiley, Springer a dalších), který daleko převyšuje skutečně jmenovitě předplatné a také téměř neskutečně převyšuje rozsah zdrojů, které vůbec kdy jaká vědecká knihovna měla, skončí v okamžiku, kdy nebude obnovováno předplatné pro časopisy daného vydavatele, ať již konsorciální nebo individuální. Jinak řečeno, kdy nebude uhrazen poplatek za přístup ke zdroji informací toho či onoho vydavatele. Kromě přirozených komerčních zájmů vše ale začíná a končí právě u otázky převodu či nepřevodu autorských práv na vydavatele. Jedině na základě jasných právních vztahů je možné smysluplně diskutovat o tom, kdo a jak bude pečovat jak o spolehlivé fungování zveřejňování výsledků vědecké práce, tak i o jejich trvalou archivaci. Je tedy zřejmé, že ve hře není jen otázka OA ano nebo OA ne, ale že jde o celou řadu otázek souvisejících s publikováním vědeckých informací poté, co je už téměř dokončen přechod na jejich digitální verze přístupné prostřednictvím sítí, což je vývoj, o jehož nepochybném významu pro efektivitu vlastní vědecké práce nemá smysl diskutovat.

LITERATURA

1. Budapest Open Access Initiative, <http://www.soros.org/openaccess/read.shtml>, staženo 14.2.2003.
2. Bethesda Statement on Open Access Publishing, <http://www.earlham.edu/~peters/fos/bethesda.htm>, staženo 30.6.2003.
3. Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities, <http://oa.mpg.de/openaccess-berlin/berlindeclaration.html>, staženo 22.10.2003.
4. Ware, M.; Mabe, M.: The STM report, An overview of scientific and scholarly journals publishing. http://www.stm-assoc.org/2009_10_13_MWC_STM_Report.pdf, staženo 14.10.2010.
5. PLoS, Public Library of Science, publication fees: <http://www.plos.org/journals/pubfees.php>, staženo 14.10.2010.
6. Morris, Sally: Learned Publishing, 18, 2, 115–126; <http://alpsp.publisher.ingentaconnect.com/content/alpsp/lp/2005/00000018/00000002/art00006>, staženo 14.10.2010.
7. Šilhánek J., Zetková L.: Chem. Listy 103, 93 (2009).

J. Šilhánek (*Department of Organic Technology, Institute of Chemical Technology, Prague*): **Revolution in Scientific Publishing? Getting on with Open Access**

The Open Access (OA) concept has been formulated in couple of declarations in 2003 and 2004 as a tempting alternative to standard publication practice based on journal subscription and copyright transfer to the publisher. The main advantage of the OA concept is immediate access to the published papers without the necessity of personal or institutional subscription to a particular journal. The concept assumes launching new scientific journals committed to open access and promoting deposition of published papers in electronic archives open to all scientists free of charge. The article compares the OA concept with the current practice and discusses some of its pros and cons.